

PROBLEME ALE LITERARIZĂRII FORMELOR ȘI A TEXTELOR DIALECTALE

PROBLEMS CONCERNING LITERARIZATION OF FORMS AND OF DIALECTAL TEXTS

(Abstract)

The author discusses a few of the issues regarding transposition of forms and of phonetically transcribed texts in a variant that is as close as possible to the literary speech/writing. The purpose of this transposition lies in “decrypting” the text that was written using a special, phonetic alphabet into a text written using the common alphabet, keeping the dialectal “core” as much as possible.

Keywords: phonetics, sound recording, literarization, dialectal text, phonetic transcription.

1. Chestiunea literarizării formelor dialectale îi preocupă (sau ar trebui să-i preocupe) atât pe dialectologi, cât și pe lexicografi, lexicologi, etimologiști, pe lingviști și pe filologi, în general.

În literatura de specialitate se folosesc cel puțin doi termeni prin care se redă operația de transpunere a cuvântului/a formei auzite direct pe teren sau într-o înregistrare sonoră ori transcrise fonetic într-o variantă corespunzătoare limbii literare. Este vorba, pe de o parte, de **literalizare**, asemănătoare, întrucâtva, cu transliterația (Rosetti 1967: 137; Gheție, Mareș 1974: 166), de care însă se deosebește prin faptul că aceasta se referă la simpla transcriere/trecere dintr-un alfabet obișnuit (*fonematic*) în alt alfabet obișnuit (*fonematic*) (cf. Mării 2004: 71): *piçôr, pișôr, pkiçôr, p'içôr, kîçôr* etc. > *piciôr* sau *kámă, íámă* > *cheámă ~ íámă, kámă* > *teámă*. Pe de altă parte, este vorba de **literarizare**, un tip, superior, de fonematizare, prin care se obține o transcriere dintr-un alfabet special (= *fonetic*) în alfabetul obișnuit (*fonematic*), sau, în terminologia folosită de I. Mării (2004: 72), obiectul literarizării este „dezbrăcarea” formelor dialectale de fonetismul sau fonetismele dialectale și „înveșmântarea” lor cu fonetismul

sau fonetismele literare corespunzătoare. În acest fel, formele fonematice dialectale *acheș, cept/chept, cicior/cior, citor, mnirasă, șerc* sunt „citite” și citate prin formele fonematice literare: *acăți* 1° pluralul substantivului masculin (cu răspândire dialectală) *acăț* „salcâm”; 2° forma de indicativ prezent persoana a 2-a singular a verbului *acățá* (cu evoluția grupului [că] la [ke]; cf. *cămeșe* > *kimeșe*), *piept, piciór, sucitór, mireásă, cerc*. Aceasta se întâmplă în cazul cuvintelor literare și al celor regionale existente (= atestate) și în graiurile cu fonetisme literare. În cazul cuvintelor regionale inexistente (= neateste) în limba standard și nici în graiurile cu fonetisme literare, formele fonematice dialectale sunt transformate (= convertite) în forme fonematice literare inexistente (pe baza atestărilor cunoscute) în graiurile dacoromâne. Aceste forme literare reconstituite au o existență exclusiv lexicografică (Mării 2004: 72; cf. Trubeckoj 1971: 302). Forme ca *gheaghe* ‘unchi’, art. *gheoghea, ghid* ‘bătrân, moș; bunic’, *ghinghe* ‘de unde’, *mánchie* ‘mai întâi’, *săjeac/săjac* ‘pirostrie’ ș.a. au fost literarizate (în glosarele dialectale): *deáde*, art. *deádea, did* (sau *ghid*), *dinde, mantie, săjeac/săjac*.

Se pune, așadar, problema unei interpretări cât mai adecvate/corecte a formei dialectale. Această operație depinde, bineînțeles, de cunoașterea în profunzime a lexicului dialectal și, la fel de important, a particularităților fonetice/fonologice specifice unei zone sau alteia. Numai în aceste condiții se poate realiza o interpretare corectă într-un caz ca *buchéți* care poate reprezenta fie un plural al substantivului *buchét* (întâlnit, uneori, în variantă masculină) fie pluralul *bucăți* al substantivului *bucată* (cu grupul [că] > [ke]; cf. *supra*) sau, să zicem, forma *să ker*—, care poate fi conjunctivul prez. pers. a 2-a sg. a verbului *a pieri* (cu palatalizarea lui [p]) sau al verbului *a căra* – *să cări* (cu aceeași trecere a lui [că] la [ke]).

2. Literarizarea urmărește transpunerea cuvintelor într-o formă cât mai apropiată de vorbirea literară, pe cât posibil, fără a modifica realitatea fonetică din graiuri, „substanța dialectală”, care, adesea, reflectă sau decripțeză o particularitate importantă pentru istoria limbii române sau un etimon nesigur ori necunoscut.

Exemple de interpretări eronate, întâlnite în liste de cuvinte, glosare regionale sau chiar (ori, mai ales) în dicționare generale sunt numeroase și, din păcate, unele s-au perpetuat de la o lucrare lexicografică la alta. O serie de asemenea interpretări sunt semnalate în articole și note ale specialiștilor etimologiști care analizează cu atenție, în special, materialul din DLR și MDA și propun numeroase corecturi de care este obligatoriu să se țină seama în viitorul *Dicționar-tezaur al limbii române*. Dintre autorii care au intervenit

masiv și serios cu astfel de observații trebuie neapărat menționați Andrei Avram¹, Dumitru Loșonți² și I. Mării³.

Recent, domnul Andrei Avram a publicat un articol consacrat, în mod special, problemelor de acest fel: „Palatalizarea consoanelor și etimologia limbii române”, în *Studii și cercetări lingvistice*, LXV, 2014, 1, p. 3–21. Atât prin soluțiile etimologice propuse și susținute, de regulă, cu argumente multiple și convingătoare, cât și prin tabloul deosebit de clar și util prezentat în continuarea articolului, Andrei Avram înfățișează posibilele corespondențe între diverse grafii întâlnite în dicționare (mai rar, în alte lucrări) și anumite sunete (în majoritatea cazurilor consoane prepalatale sau palatale).

3. Pentru a nu extinde observațiile la alte lucrări, citez câteva situații discutabile oferite chiar de opere realizate în Sectorul de dialectologie din cadrul Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”.

În Gl. Olt. apare cuvântul *cruciță* s. f. ‘buchețel’, sens, nemaiîntâlnit în limba română, ilustrat prin exemplul: *Pun la ploscă o batistă albă c-o cruciță de busuioc* (Gl. Olt., pct. 944 – Costești, comuna Balta, jud. Mehedinți). La o „citire” mai atentă, am constatat că termenul este interpretat greșit atât din punct de vedere formal, cât și semantic. În realitate, este vorba de un cuvânt *crucișă* s. f., cu sensul ‘pic, fărâmă, puțin, fir’, provenit din srb. *krušac* ‘bucată, bucățică (de sare)’ (nu *krušak*, cum, greșit, apare în *Introducere* la DGS) (cf. băn. *crušēj* ‘fărâmă, bucată, drob de sare, de brânză etc.’, v. DA, s.v.) (cf. Marin 2009: IX).

În același Gl. Olt. apare verbul *zămârșește*, *se* ~ [despre unt] ‘se acrește’, atestat din punctul cartografic 923 – Tulburea, jud. Dolj; cuvântul este preluat în DLR, s.v. *zămârși*, pentru care se propune drept etimon bg. *замърся*. În DGS, termenul a fost redat prin *zămârși*, *a se* ~, propunere care poate fi susținută, după părerea noastră, prin argumente semantice și fonetice: a) considerăm că el aparține unei bogate familii de cuvinte, derivate din *zămârcă* < *zemurcă* < *zeâmă* + suf. [?]-*urcă*, cum sunt *zămârcea*, *zămârceală*, *zămârci*, *zămârcit*, toate întâlnite prin nord-vestul Munteniei și atestate în DLR, având diferite sensuri depreciative decurgând de la unele dintre semnificațiile substantivului *zeamă* (v. DLR, s.v.). Reținem dintre acestea pe *zămârci* vb. refl. 1. [despre fructe] ‘a se muia’; p. ext. ‘a se strivi’; 2. [complementul direct indică băuturi alcoolice] ‘a dilua’; 3. intrans. [despre oameni] ‘a pâlăvrăgi’, toate preluate din D. Udrescu, *Glosar regional Argeș*, București, 1967. Sensul din Gl. Olt.,

¹ Intervențiile lui Andrei Avram în această direcție, publicate, de-a lungul anilor, în diverse reviste de specialitate sau în alte lucrări, au fost reunite în cele patru volume apărute în colecția Etymologica: Avram 1997; 2000; 2001; 2006.

² Vezi, între altele, cele două volume din Etymologica: Loșonți 2001; 2007, dar și alte contribuții, precum Loșonți 2006; 2009; 2012 ș.a.

³ O parte dintre contribuțiile în acest sens au fost reunite în Mării 2004; 2005.

definit incomplet, este, de fapt [d. unt] ‘a se strica lăsând zeamă, zer (care îl degradează)’; b) din punct de vedere fonetic, trecerea de la *zămârci* la *zămârși* s-a făcut prin varianta *zămârși*, pe care am considerat-o cuvânt-titlu (cf. *storci* > *storși*), devenit, în grai, *zămârși* prin schimbarea lui [ș] în [s] (cf., de ex., *mocicoli/moșcoli/moscoli*, în Avram 2001: 82).

În sfârșit, mai amintim din Gl. Olt. cuvântul *mormăie*, *se* ~ vb. refl. ind. prez. 3 sg., glosat ‘se frământă’: *Punem* [apă] *în postavă și mestecăm cu făina și-o... cum se spune la noi, se mormăie și dup-aceea o facem și-o punem pe cârpători* (Gl. Olt. pct. 935 – Dobrița, jud. Gorj). În pofida faptului că Dumitru Loșonți (2001: 83), îndoindu-se de existența vocabulei (de altfel, atestată în ALR I, h. 1847, pct. 835 – Câmpu lui Neag, jud. Hunedoara), propune un etimon *formăi* ‘a da formă aluatului’ (cu [f] – [m] > [m] – [m]), în DGS l-am păstrat și, pentru a-i da „transparentă”, considerându-l derivat de la *mormán*, l-am definit [d. aluat] ‘a se frământa adunându-l grămadă’. Motivul pentru care am procedat în acest fel pornește de la admiterea fluctuației *-áni ~ ái*, considerată de Andrei Avram „fenomen banal” (cf. *păncăni ~ poncăi*; Avram 1997: 182, și *chercăni/chircăni~chircăi*; *idem*: 206). De altfel, un exemplu similar este oferit chiar de Gl. Olt., unde *mormăni* este atestat pentru *mormăi*: [Ursul] *l-a luat în brațe și mormănind la el a sărit băiatu* (Gl. Olt., pct. 907 – Vaideeni, jud. Vâlcea).

4. Cauzele pentru care am propus această dezbateră sunt multiple.

4.1. Perspectiva din ce în ce mai apropiată și, deci, tot mai presantă a introducerii între izvoarele excerptate pentru *Dicționarul-tezaur al limbii române* a materialului dialectal impresionant, furnizat de noile atlase lingvistice (regionale), și de numărul impunător al culegerilor de texte dialectale (ilustrând graiurile dacoromâne vorbite în România și în afara granițelor țării), publicate în ultimii 50 de ani, îndeamnă și impune o acțiune conjugată din partea lexicografilor și a dialectologilor. Ni se pare o impietate să nu se utilizeze (selectiv) aceste surse bogate în material inedit și în idei valoroase pentru interpretarea acestuia, dar și a celui existent deja în DA și DLR (cf. Marin 2014).

O mulțime de probleme privind literarizarea s-au ivit cu ocazia alcătuirii glosarelor publicate separat sau care însoțesc volumele de texte dialectale, probleme pe care nu suntem convingși că le-am rezolvat întotdeauna corect. Ezitățile, nesiguranța explică de ce, în unele glosare dialectale formele literarizate sunt însoțite de cele redată în transcriere fonetică (v. DGS, s.v. *băbiță*² [bágiță] ‘boală a sugarilor în perioada dentiției, care se manifestă prin colici și diaree’, în Tulcea, *belț* [gélț] ‘gaură pentru nojiță la opincă’, în Vrancea, *cerbîș* [cergîș] ‘măduvă din oasele de animale (oi, vite)’, în Constanța, *chingă* 2° [t’ingă] ‘opleanul din față la sanie’, în Gorj, și 3° [t’ingă] ‘fiecare dintre stinghiile fixate între câpriori, pentru a-i consolida’, în aceeași zonă ș.a. Teama de a nu reconstitui forme inexistente în limba literară (și nici în graiuri) ne-a

determinat ca, în unele situații, să menținem exclusiv notația fonetică. Este cazul cuvintelor din Gl. Olt. formate cu sufixele *-oń*, *-oańe*: *băcńń* ‘baci’, *řigăńńń* ‘meșteri řigani’, preluate ca atare și în DGS¹. Aceeași explicație există pentru anumite forme notate doar în transcriere fonetică, întrucât eventualele literarizări întâlnite în diverse lucrări nu satisfac exigențele unei explicații plauzibile (fie nu corespund unei forme literare acceptabile, fie reprezintă interpretări eronate). Așa sunt, de exemplu, cele câteva cuvinte din *Glosarul* de la sfârșitul volumului TDBN: *toźmăź* ‘tăiței’, *źalog*, pl. *źalóź* ‘știulete de porumb’ ș.a.

4.2. Un alt motiv pentru care s-a propus această discuție îl constituie pregătirea pentru publicare a unui CD cuprinzând mostre de graiuri românești (dacoromâne) vorbite în afara granițelor țării: din Republica Moldova, din Ucraina (zonele de la est de Nistru, începând din așa-numita Transnistrie până la Bug și mai departe, în ținuturile Lugansk și Donețk, nordul Bucovinei, nordul Maramureșului – regiunea Transcarpatică), din Ungaria, din Serbia (Banatul sârbesc) și din nordul Bulgariei². Ca și în cazul CD-ului publicat în 2014 (Marin, Tiugan 2014), *t e x t e l e* dialectale care însoțesc varianta sonoră urmează a fi redată atât în transcriere fonetică, oglindind rostirea din grai (înregistrată pe CD), cât și într-o formă literarizată. Tipul de transpunere a textului dialectal într-o variantă „literară” este asemănător cu cel utilizat, de exemplu, în citatele ilustrative din Vulpe 1980, din Gl. Munt. și din DGS. Astfel, pentru păstrarea/sugerarea individualității zonei reprezentate în lucrare, se mențin elementele lexicale (fiecare termen dialectal fiind glosat, în textul literarizat, imediat după cel din grai³); se mențin, de asemenea, particularitățile morfologice ale textului dialectal, de tipul *căpre* ‘capre’, *gremezi* ‘grămezi’, *închig* ‘închid’, *văź* ‘văd’, *ei vede* ‘ei văd’, *mi-s, ni-s* ‘sunt, suntem’, *coțche*, pluralul substantivului feminin *coțcă* ‘pătrăciță de hârtie folosită la sorți’ ș.a. (cf. Vulpe 1980: 42, n. 32) sau anumite fonetisme specifice unei zone ori alteia: *dă/di* ‘de’, *păr(ă)* ‘până’, *pră* ‘pe’, *să* ‘se’ ș.a. (cf. Gl. Munt.: 4; Marin 2009: XXII).

Cu prilejul acestei transpuneri a textului dialectal în variantă literară se ivesc o serie de probleme legate de respectarea autenticității vorbirii populare (locale), astfel încât cititorul (care nu consultă varianta transcrisă fonetic) să-și poată forma totuși o imagine cât mai apropiată de grai.

5. În concluzie, subliniem că problemele ridicate de literarizarea *f o r m e l o r* (*l e x i c a l e*) dialectale diferă de cele care privesc

¹ Realitatea etimologică a sufixului *-oń*, *-oańe* a fost păstrată și în *Dicționarul subdialectului băbățean* (vezi vol. I, Timișoara, 1985, p. 14).

² Între timp, lucrarea a fost publicată în Editura Academiei Române.

³ Cf. *ciuvalu* [= sacul], *decăre* [= pogoane], *řășui* [= fasole] etc.

transpunerea textului dialectal într-o variantă adecvată punerii în circulație și utilizării în scopuri științifice (și nu numai) a materialului cules în cadrul anchetelor de teren, publicat (în transcriere fonetică) sau aflat în arhive sonore.

BIBLIOGRAFIE

- Avram, Andrei, 1997, *Contribuții etimologice*, București, Editura Univivers Enciclopedic.
- Avram, Andrei, 2000, *Probleme etimologice*, București, Editura Univivers Enciclopedic.
- Avram, Andrei, 2001, *Noi contribuții etimologice*, București, Editura Univivers Enciclopedic.
- Avram, Andrei, 2006, *Comentarii și ipoteze etimologice*, București, Editura Academiei Române.
- Ghețic, Ion, Al. Mareș, 1974, *Introducere în filologia românească*, București, Editura Enciclopedică Română.
- Loșonți, Dumitru, 2001, *Soluții și sugestii etimologice*, București, Editura Univivers Enciclopedic.
- Loșonți, Dumitru, 2006, „Etimologie și dialectologie”, în *Lucrările celui de-al XII-lea Simpozion Național de dialectologie*, Baia Mare, 5–7 mai, 2006, Cluj-Napoca, Editura Mega, p. 101–113.
- Loșonți, Dumitru, 2007, *Certitudini și ipoteze etimologice*, București, Editura Academiei Române.
- Loșonți, Dumitru, 2009, „Metamorfoze formale și semantice”, în *Lucrările celui de-al XIII-lea Simpozion Internațional de dialectologie*, Baia Mare, 19–21 septembrie, 2008, vol. I, Cluj-Napoca, Editura Mega, p. 177–187.
- Loșonți, Dumitru, 2012, „Din terminologia păstoritului (I)”, în *Lucrările celui de-al XIV-lea Simpozion Internațional de Dialectologie*, Cluj-Napoca, 16–17 septembrie 2010, Cluj-Napoca, Editura Argonaut Scriptor, p. 237–253.
- Marin, Maria, 2009, „Introducere”, în DGS, I, p. VII–XXVIII.
- Marin, Maria, 2014, „Importanța lexicului dialectal pentru *Dicționarul-tezaur al limbii române*”, *Limba română*, LXIII, 1, p. 49–62.
- Marin, Maria, Tiugan, Marilena, 2014, „*Harta sonoră*” a graiurilor și dialectelor limbii române, București, Editura Academiei Române.
- Marin, Maria, Carmen-Ioana Radu, Daniela Răuțu, Marilena Tiugan, 2016, „*Harta sonoră*” a graiurilor dacoromâne vorbite în afara granițelor României, București, Editura Academiei Române.
- Mării, I., 2004, „Observații privind literalizarea sau literarizarea notației fonetice a formei cuvintelor”, în Mării I., *Contribuții la lingvistica limbii române*, Cluj-Napoca, Editura Clusium, p. 70–78.

- Mării, I, 2005, *Note și studii de etimologie lexicală dacoromână*, București, Editura Academiei Române.
- Rosetti, Al, 1967, *Introducere în fonetică*, București, Editura Științifică.
- Trubeckoi Nikolaj S., 1971, *Fondamenti di fonologia*, Edizione italiana a cura di Giulia Mazuoli Porru, Giulio Einaudi editore, Torino.

SIGLE

- DA: *Dicționarul limbii române*, București, Academia Română, 1913–1948.
- DGS: *Dicționarul graiurilor dacoromâne sudice*, de Ion Ionică, Maria Marin, Anca Marinescu, Iulia Mărgărit, Teofil Teaha. Coordonator: Maria Marin, București, Editura Academiei Române, vol. I (literele A–C), 2009; vol. II (literele D–O), 2010; vol. III (literele P–Z), 2011.
- DLR: *Dicționarul limbii române (DLR)*. Serie nouă, București, 1965–2010.
- Gl. Munt.: Marin, Maria, Mărgărit, Iulia, *Glosar dialectal. Muntenia*, București, 1999.
- Gl. Olt.: Boris Cazacu (coord.), *Glosar dialectal. Oltenia*, de Galina Ghiculete, Paul Lăzărescu, Nicolae Saramandu și Magdalena Vulpe, București, 1967.
- MDA: *Micul dicționar academic*, I–IV, București, Editura Univers Enciclopedic, 2001–2003.
- TDBN: *Texte dialectale. Bistrița-Năsăud*, de Maria Marin, Marilena Tiugan, București, 1987.

Maria MARIN
Institutul de Lingvistică al Academiei Române
„Iorgu Iordan–Alexandru Rosetti”, București